

Николай Овчаров (София, България)

НАДПИСИТЕ ОТ ЦЪРКВАТА „СВ. АНДРЕЙ“ КРАЙ СКОПИЕ И ЗАЛЕЗЪТ НА ДИНАСТИЯТА НА МРЪВЧЕВИЧИТЕ

Средновековният храм „Св. Андрей“ се намира само на няколко километра от Скопие в тясната клисура на р. Треска преди вливането ѝ във Вардар. Обновен и изписан в 1389 г. от втория син на крал Вълкашин, Андреаш, той е прекрасен паметник на архитектурата и изобразителното изкуство от епохата. Особено важни са четирите официални надписа в неговата вътрешност и по фасадите. Те са били нееднократно предмет на различни изследвания¹. В тях обаче има още редица неизяснени моменти както в текстово, така и в историческо отношение. Освен нашите собствени наблюдения, като основа за настоящата работа ще използваме добрите естампажи, свалени при реставрацията на църквата в 1972–1973 г.

Надпис № 1. Той се намира на северната предапсидна стена. Изпълнените с бяла боя едри и красиви букви не създават проблеми при разчитането. Грешката в името на Григорий е очевидна и отбелязана отдавна: поменн гн бе рава своего. многогръшнаго Івана митрополнта н рригоріа (sic!) мона пнсавшиа зе. В текста се говори за починалите автори на живописата – митрополит Йоан и монаха Григорий.

Надпис № 2. Намира се на южната предапсидна стена. Напълно симетричен на първия, той е изпълнен по подобен начин: поменн гн бе рава своего. многогръшнаго. монах калеста куріла. потрвднвша въ начелѣ зде. н съ братнею. Докато в надпис № 1 се говори за изписването на църквата, във втория текст явно става дума за човека, започнал строежа на храма – монаха Калест Кирил. Същата личност е спомената в още един надпис от църквата „Св. Андрей“, което свидетелства за нейното важно значение при строителството.

¹ Константинов, Х. Ј. Гласник друштва срп. словесности, 8, Београд, 1856, с. 40 сл.; Јастребов, И. Наставак бележака из мог пуствовања по Старој Србији. – Гласник српског ученог друштва, 1884, 49–51; Стојановић, Л. Стари српски записи и натписи. Т. 1. Београд, 1902, 53–54, № 165, 166, 167, 168; Петковић, В. Старине. Записи – натписи – листине. Београд, 1923, с. 26; Мирковић, Л. Мрѡавчевићи. – Старинар, 3, 1924–1925, Београд, 1925, 35–36; Татић, Ж. Трагом велике прошлости – светогорске писма и монографске студије старе српске архитектуре. Београд, 1929, 195–197; Микайлов, С. т. За архитектурата и живописата на манастирската црква „Св. Андрей“ на р. Треска. – Археологија, 1968, № 1, 7–19; Ношпал-Никулска, Н. Прилог за манастирот Св. Андреја на р. Треска – на брегот на езерото Матка. – Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија. Т. 1. Скопје, 1975, 387–400.

Обр. 1. Надпис № 1 на митрополит Йоан и монаха Григорий (по Ст. Михайлов)

ПОМЕНИ ГНБЕРБАСЕО
ЕГО НУОГО РЪШНИГО
ІО АУАНЫТОПОЛНТА
НРРНГОРЦМОПНСВШИЗЕ

Обр. 2. Естампаж на надпис № 1 (по Ношгал-Никулска)

Обр. 3. Надпис № 2 за монаха Калест Кирил (по Ст. Михайлов)

ПОМЕНИГНБЕРБАСВОЕЮ
МНОГОГРЪШНИГО·НОНАХ
КАЛЕСТАКЦРІИД·ПОТРѦ
ДНВШВЫНАВЕЛЪЗДС.
НСБРАТНЄ:

Обр. 4. Естампаж на надпис № 2 (по Нопшал-Никулска)

Надпис № 3. Достигаме до един от текстовете, които правят храма „Св. Андрей“ важен исторически паметник. Става дума за уникален надпис в един ред, обхващащ цялата вътрешност и фасадите на църквата. В интериора на сградата той започва от олтарната апсида и минава по бордюра между отделните живописни сцени. Буквите са едри и са изписани с „печена сиена“. Общата дължина на текста във вътрешността е 1766 см. Същият надпис е продължавал и по фасадите, но там е безвъзвратно унищожен². Ето какво може да се прочете днес:

† нзволеннемъ ѿца н посп[ъшеннемъ сина едннороднаго н съврш]еннемъ светаго дъха съза [ѣе н попн]са се. сѣ ст[ы] [храм]ь. ст[а]го пръвозв[ана]го апла андрѣа. трѣдо. н подвнгомъ. рава вожна. кралевнкѣ. андрѣаша. се же пр[н]лож[е]нне. стѣ црквн. хрнсоваль.....н метохъ него съ овѣ странн.....ен орашне н ловница. село двчнннцн с метохомъ. старнмъ. н ловница н качѣпврн с метох.....село момково [н гор]нца с метохомъ. село нване н лозно с метохомъ. село дълбочница н vzdолне с метохомъ.....село лквонца н крвшнца съ метохомъ.....елне сав.....техъ ловница н плаанне.....

Както се вижда, от този важен надпис-документ днес е оцеляло твърде малко. След символичната инвокация идва стандартна формула-клише за построяването и изписването на църквата. Фразата нзволеннемъ ѿца... е много характерна за ктиторските надписи, но се среща и в началото на дарителските документи³. Интитулацията включва името и титлата на ктитора – Вълкашиновия син Андреаш. Нататък се чете: се же прнложенне стѣ црквн. Общата големина на надписа показва, че някога списъкът на подарените имоти е бил много обширен. Сега обаче са запазени само отделни имена и местности.

Желанието да бъде възстановен смисълът на ценния документ е накарало някои учени произволно да добавят имена на села и имоти⁴. Други пък са повлияни от очевидния дарителски характер на надписа и à priori го наричат хрисовул. Например Н. Ношпал-Никулска се опитва да намери мястото на характерното встъпление в грамотите (аренга). Самата тя обаче признава, че то липсва, защото е „паднало голямо парче мазилка“⁵.

Действително думата хрнсоваль се чете в текста. Веднага след нея идва силно унищожена част и въобще не е ясен контекстът, в който тя е употребена. Не буди никакво съмнение фактът, че някога е съществувал хрисовул за подаряването на имотите. Но какво е представлявал документът, запазен частично по стените на църквата „Св. Андрей“? За да стане ясно това, е необходимо да се разглеждат само съхранените участъци и да не се правят произволни интерпретации.

Такова разглеждане показва, че липсват основания надписът да се нарича хрисовул. Дори от оцелелите части личи отсъствието на задължителните елементи на дарствените грамоти – аренга, експозиция, наказателни санкции, короборация. Налице е само една стандартна „шапка“, присъща главно на ктиторските надписи. Веднага след нея идва дългата експозиция с даре-

² Ношпал-Никулска, Н. Цит. съч., 392–396.

³ Смядовски, С. Българска кирилска епиграфика IX–XV в. С., 1993, 69–70. Така започва грамотата на цар Стефан Душан за Иванко Пробищитович от 28.III.1350 г., вж.: Славева, Л., В. Мошин. Српски грамоти от Душаново време. Прилеп, 1988, с. 139.

⁴ Константинов, Х. J. Цит. съч., с. 143; Мирковић, Л. Цит. съч., с. 36.

⁵ Ношпал-Никулска, Н. Цит. съч., 392.

ЛѸЪИЦНСНСЕХѸМЪ:СТАРМЪ:
НЛОВНЦАКѸЪПѸРНСНЕТѸ.
У.СЕЛОМОЖОВОЛОЦАСМЕТѸХѸМЪ:
СЕЛОМЪНЕМОЗНОСМЕТѸХѸМЪ:СЕЛО
ДЛЪБОУЦАМОУДОЛНЕСМЕТѸХѸМЪ:
СЕЛОЛОЖКОВЦАКѸРУЩЕЦЕ:
СНЕТѸХѸМЪ:
САМЪСѸРЪ
САМЪСѸРЪМОВНЦАКѸМАМЪНЪ

Обр. 6. Втори фрагмент от надпис № 3 (по Ношпал-Никулска)

ните имоти. Тя не представлява нищо друго освен списък, означен тук с думата „приложение“.

Подобна ситуация срещаме при ктиторските надписи на Йоан Оливер в Лесновския манастир. В случая от 1341 г. списъкът следва веднага след съответната „шапка“ и започва с думите: се же села н метохїе. Същите дарения са отразени в официалната грамота на цар Стефан Душан от 1347–1350 г., издадена по молба на Йоан Оливер. Там обаче съществуват всички елементи на един хрисовул⁶. Явно списъкът на подарените имоти може да има вид на самостоятелен документ.

Този род документи се е съхранил значително по-рядко от грамотите и води начало от византийската канцеларска практика⁷. С близко съдържание са т.нар. „практици“. Особено интересен пример е Кончанският практик на великия воевода Никола от средата на XIV в. Той се пази в Хилендарския архив и в стария каталог фигурира под заглавието: запнс воеводе ннколн за црковъ св. стефана ч кончн г. 6874. А оригиналният текст започва с фразата: † тако що даде гснь воевода... Следват имената и границите на дарените имоти⁸.

Друг интересен пример е списъкът за владенията на манастира „Св. Богородица Хтетовска“ от 1343 г. В своите изследвания учените го наричат „попис“ или „межевая опись“⁹. Всъщност името му е добре известно от оригиналният документ: а се брѣвнѣ матерн вожне хтѣтовскне. Брѣвнѣ е славянска транскрипция на гръцкото βρέβιον (лат. breve) и означава опис на имоти или църковен списък¹⁰. Произходът на гръцкия термин датира от средата на X в., когато е включен във византийския устав за събиране на данъци. Същевременно βρέβιον значи и документ, с който собственикът доказва свои права и привилегии¹¹.

Разбира се, не трябва да се слага знак за равенство между тези видове документи. Списъкът на имотите на Хтетовския манастир например е изключително детайлизиран, с дълго изброяване на ниви, межди, правни договори. Но такова детайлизиране се среща често и при грамотите. За нас в случая е важна формата на списък, в която отсъствуват елементите на хрисовула. Не на последно място е забележително, че от същото време, когато е направен Хтетовският списък, е и дарствената грамота за манастира от крал Стефан Душан¹².

Така достигаме до идеята, че в надпис № 3 на църквата „Св. Андрей“ не е вместен самият хрисовул, а само списък на даренията. В този вариант той е наречен „приложение“. А в най-важния четвърти надпис от храма се

⁶ Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970; Новаковић, С. Законски споменици српских државе средњег века. Београд, 1912, 676–681.

⁷ Острогорский, Г. Византийские писцовые книги. – Byzantinoslavica, 9, 1948, 203–307.

⁸ Соловьев, А. Кончански практик. – В: Зборник радова византијског института. Т. 3. Београд, 1955, 83–109.

⁹ Пак там, с. 83; Успенский, Ф. Материалы для истории землевладения в XIV веке. Одесса, 1883, с. 30.

¹⁰ Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија. Т. 3. Скопје, 1980, с. 278, 283; Соловьев, А., В. Мошин. Гръцке повеље српских владара. Београд, 1936, с. 414.

¹¹ Dölger, F. Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung. Leipzig-Berlin, 1927, s. 114.

¹² Споменици..., т. 3, 301–323.

появява още един термин, който блестящо затваря кръга на изказаната хипотеза.

Надпис № 4. Той се намира над вратата на църквата от запад. Изписан е калиграфски с боя в четиринадесет реда, като необходимото пространство е било подготвено предварително и ограничено със специален бордюр. До средата на тринадесетия ред надписът не създава особени проблеми и е четен с някои незначителни разлики. Въпросителните идват в последната част. Освен че там надписът е силно пострадал, веднага след датата буквите стават много съгъстени. Преобладаващото мнение е, че този участък е добавен малко по-късно¹³.

Ст. Михайлов безапелационно нарече надписа „киторски“. Той долови, че в последната част става дума за смъртта на известния от надпис № 2 Калест Кирил, но четенето му не бе особено успешно¹⁴. Благодарение на добре направения естампаж Н. Ношпал-Никулска достигна до една значително по-приемлива интерпретация на текста. Тя избягва да означава надписа като „киторски“. Ръководейки се от съветите на В. Мошин, авторката прави задоволително четене на последната част. Не е ясно обаче защо са допуснати толкова различия между разгънатия текст и предложения от самата нея естампаж¹⁵.

Както се каза, проблемите в надписа се създават от последната част. Досегашните изследвачи предварително приемат, че се касае за отделен текст, добавен към първия. Това е възпоменателен надпис за монаха Калест Кирил. Не е обърнато обаче внимание на безсмислицата, която се получава. Ако поменателният надпис започва веднага след датата, текстът се оформя така: н по благоволенню н милостн господна мн андрѣша прѣстане – следва сведението за дейността и личността на Калест Кирил. Оставяме настрана несъществуващата дори като съкращение в естампажа дума господна. Абсолютно е невъзможно един средновековен човек да „се представи“ (т. е. да почине) по благоволенieto и милостта на своя господар. Елементарен факт е, че подобна фраза може да бъде свързана само с Божието име!

Но такава фраза отсъства в надписа. По наше мнение последната част е продължение на първите тринадесет реда. Съгъстяването на буквите и наличието на много съкратени думи се обяснява съвсем просто. Средновековните надписи често се изпълняват в предварително очертано поле (примерът от църквата „Св. Андрей“ е именно такъв). В редица случаи писачите не разпределят правилно първите редове и в даден момент откри-

¹³ Ношпал-Никулска, Н. Цйт. съч., с. 390.

¹⁴ Михайлов, С. Цйт. съч., с. 18.

¹⁵ Тук се налага да предадем целия текст по Н. Ношпал-Никулска, за да могат читателите сами да направят своя извод: † нзволненемъ, ба ѿца вседръжителъ, ѿ поспешенемъ, сина единого, н свършеннемъ, всепръветаго доуха създае се н пописе се съ стн н бжствнн храмъ, въ нме стаго н славнога врховнаго апла хва пръвзванаго андрѣа, твѣдо н подвнгом, хртолюбиваго раба бжна андрѣаша, сина фтораго благоврѣнаго крадѣ влкъшнна н кралице еленн, д[а] еансавете н еанко възможно в[и]т дахомъ, н приложномъ, стѣн црвн седа в полн, н в забвѣдн съ метохо, н правннамн наже писана свѣтъ извѣствѣ о всемъ, наже о ннхъ въ врѣвн въ хрсовавлѣ, н еи двѣ селѣ ть мо вквѣрцн н повнно, въ замѣненне црвн свшнчкон зговоромъ н дахомъ, за момково н за нване, понеже тако прилежно вн вбонмъ црвамъ, нметн тако сина седа в[е]с[е] сьмвценна въ стврѣженн лѣтго, г.л.ч.з.н.н. по благоволенню н милостн господна мн андрѣаша прѣстане првн из начела бнвъ твѣд[а] првоположникъ [ж]е, ѿ обновнтел милосрднн н верднн храмъ с[в]е[т]оме [мон]ѣ калест кнрнл вѣчна емв памет. Вж. Ношпал-Никулска, Н. Цйт. съч., с. 390, 392.

ват, че мястото не им достига. Тогава те съгъстват редовете, а понякога дописват текста по ограничителните бордюри и дори извън тях. С това не изключваме възможността надписът да е довършен от друг човек, но той очевидно е имал предвид предишния текст. Ето как се оформя важният надпис № 4 по рационалните виждания на предишните изследвачи и по нашите нови допълнения:

† нзволеннемъ. ба шца вселрѣжителѣ. ѿ спешеннемъ. снѣ едннороднаго. ѿ свѣршеннемъ. всепрѣсветаго доуха създав се н пописа се съ стн н бжтвѣнн храмъ. въ нмѣ стаго н славнаго врѣховнаго апла хва прѣвозванаго андреа. трѣдѣ н подвнгомъ. хрѣтолюбнаго раба бжна андрѣаша. снѣа фтораго благовѣрнаго краля вѣлкъашна н кралицѣ еленн [мон].а.^{[мн]¹⁶} елнсаѣ ѿ елнко възможно вн дахомъ. н приложномъ. стѣн цркви сѣла в полн. н в заврѣдн съ метохѣ. н правннамн ѿже писана свѣтъ нзвѣстѣ ѿ всемъ. ѿже ѿ ннхъ въ вревн¹⁷ въ хрсовалѣ. н сн двѣ селѣ тѣмо вѣврци н повнно. въ замѣненне црвн свшнчкон зговоромъ н дахомъ. за момково ѿ за нване. понеже тако прилежно вн вбоимъ црвамъ. нметн тако снѣ сѣла вѣзѣ смѣщенна въ вѣврѣженн лѣто.г.ш.с.з.н.¹⁸ н по благоволенню н матно мн андрѣаш а прѣстан [с]е првн нз начѣла внкъ трѣд.^{[мн]¹⁹} прѣположннк [ж]е вобн[о]внглѣ²⁰.....храм стмоу [мон]а²¹ калѣ[стѣ] кѣ[рн]лѣ вѣчна емз памѣ[тѣ].

Доста добрата запазеност на надписа позволява неговия превод. Но първо трябва да се изясни спорната и важна дума *вревъ* в деветия ред. Очевидно не става дума за някаква грешка, а за славянска транскрипция на разгледания по-горе гръцки термин *βρέβιον*²². Това е същото „приложение“, отбелязано в надпис № 3. Смисълът е за опис на имоти, дарени на църквата. Съществува обаче една забележителна подробност. В „приложението“ са дадени селата Момково и Иване, които в надпис № 4 са означени като взети срещу други две села. Надпис № 4 свидетелствува за корекция в първоначалния списък. Макар и двата надписа да са почти едновременно направени, № 4 предхожда № 3. В надпис № 3 се дава крайният вариант на дарението. Текстът на надпис № 4 пък е свързан с важната корекция и в това е неговият основен смисъл. За това ще стане дума подробно нататък, но нека първо да дадем най-вероятния му превод:

¹⁶ По сполучливата догадка на В. Мошин а. е съкращение за думата „монах“, „монахиня“, вж. Ношпал-Никулска, Н. Цит. съч., с. 396.

¹⁷ Тази дума дълго време се смяташе за сгрешена: *вревн* вместо *древн*, вж. Иваницов, Й. Цит. съч., с. 129; Михайлов, С. Цит. съч., с. 19, бел. 27. Всъщност думата е изписана правилно и има важно значение в текста.

¹⁸ След известни спорове по датата, годината 1389 в надписа може да се смяна за окончателно изяснена. Приема се, че последната буква е от думата „индиктион“, вж. Михайлов, С. Цит. съч., 10–11; Ношпал-Никулска, Н. Цит. съч., с. 397.

¹⁹ В този участък надписът е пострадал много. Възстановяването на окончателното право чисто граматически. Това ни се вижда по-приемливо от *трѣд[а]* у Н. Ношпал-Никулска.

²⁰ След тази дума Н. Ношпал-Никулска вижда епитетите *мнлѣрднн* и *врднн*. Действително някои съхранени букви насочват към тези думи. Според нас обаче запазеното е твърде малко и то тази причина не ги възстановяваме.

²¹ Вж. бел. 16.

²² Особено добър пример срещаме в грамотата на цар Урош V за Великата лавра „Св. Атанасий“ на Атон. В оригиналния гръцки текст е използвана думата *βρέβιον*. Славянският превод гласи: *такожде же н въ свѣршенихъ нже въ тѣхъ цркви вѣвнъ такоже помнати се...* В нашия случай писачът е предал по-добре гръцкия термин. Вж. Новаковић, С. Цит. съч., с. 493; Соловьев, А., В. Мошин. Цит. съч., с. 202.

“† По волята на Бога Отца вседържителя и с помощта на единородния Син и със съдействието на всепресветия Дух. Създаде се и подписа се светият и Божествен храм в името на светия и славен върховен апостол Христов, Андрей Първозвани, с труда и подвига на христоролюбивия раб Божи Андреаш, втори син на благоверния крал Вълкашин и кралица Елена, а като монахиня – Елисавета. И доколкото бе възможно, дадохме и приложихме на светата църква села в полето и забърдието с метоха и правдините така, както са писани известно за всички, както е за тях в описа на имотите в хрисовула. И тези две села там, Букурци и Повилно, в замяна на Сушичката църква се сговорихме и дадохме за Момково и за Иване. Понеже така би било изгодно за двете църкви да имат така тези села без смущение. В утвърждение, година 1389, индикт(?) и по благоволение и с милостта ми, Андреаш.

А представи се първият, който бе с труда си отначало, първоположникът и обновителят... на светия храм, монахът Калест Кирил. Вечна му памет.”

Отчетливо се вижда, че надписът се състои от два отделни текста. Последната част е почти еднаква с надпис № 2 пред апсидата и свидетелствува за делото и кончината на монаха Калест Кирил. Той е бил видна личност, свързана с обновяването на църквата. Но много по-интересни са първите тринадесет реда, представляващи документ за историята на храма. Сред епиграфските паметници най-близко стои надписът на крал Милутин в църквата „Св. Йоаким и св. Анна“ (Кралева църква) от 1313–1314 г.²³ Там след символичната инвокация, девоцията и обширната интитулация идва кратко резюме на диспозицията от дарствената грамота: н вса ѿже приложихъ семъ стому храму н в хрисвола писахъ. Забележително е, че в същия надпис накрая отново е отразено делото на църковно лице – архимандрита и протосингела, игумена Йоан. И все пак в надписа от храма „Св. Андрей“ има особености, които липсват в Кралевата църква. За да станат те ясни, е необходимо да се разгледат отделните елементи на текста.

А. Символична инвокация. Встъпителният кръст, който в средновековните ръкописи символизира молитвата към Бога, е ясен и не се нуждае от коментар.

Б. Девоция. Почтителното преклонение пред триединния Бог и отдаването на него заслугата за създаването на храма също личи добре: ѿзколеинемъ. ба ѿца вседържителъ. ѿ поспешенемъ. сына еднороднаго. ѿ съкръшенемъ. всепръсветаго доуха. Както се отбеляза, формулата се среща в надписите, грамотите и ръкописите²⁴.

В. Експозиция и интитулация. На пръв поглед изглежда, че изграждането и изписването на църквата са основният акт, отразен в надписа. Въщност като време те предхождат главното в текста – направените даре-

²³ Предаваме съдържанието на този надпис по Петков и Ъ, В. Цит. съч., с. 22. То гласи: † въ нме оца н сна н стго дха дъ рабъ бжн stefanъ вросъ правъникъ стго гна смевна н въникъ првокрънъуанаго краля stefana сын великаго краля вросъ н кралъ всѣхъ сръбскѣхъ земль н поморскѣхъ създахъ си храмъ въ нме стью праведникъ н прародителю хвѣ иоакима н анны въ лѣ[то] .ѡѡкѣ. ннѣднста 1Ѣ н вса ѿже приложихъ семъ стому храму н в хрисвола писахъ. кто ли се прѣтворити да естъ проклетъ ѿ ба н ѿ мене грѣшнаго. амни. ѡзда ж[е] се си храмъ съ потрѣженемъ архимандрита н протосингела игумена ѿ[д]на.

²⁴ Смядовски, С. Цит. съч., 69–70.

ния. По тази причина ги включваме към преходната част в документа – експозицията. Към нея е и обширната интитулация, разказваща за усилията и потеклото на Андреаш. Както се вижда, встъпленията в надписи № 3 и 4 от църквата „Св. Андрей“ са почти идентични (с известни разлики в интитулацията). В някаква степен те са замествали наличието на същински ктиторски надпис в храма: създав се и пописа се съ стн и вжсткнн храмъ. въ нме стаго и славнаго врѣховнаго длаа хва пръвозванаго андреа. трѣдо и подвигомъ хртолюбиваго раба вжна андрѣаша. сына фтораго благоврѣнаго краалѣ влъкашина и краалнце еленн [мон].а.^[сн] еансаѣ.

Г. *Диспозиция*. Основният акт в документа се откроява много добре: н еанко възможнo вн дахомъ.н приложнхомъ. стѣн црѣн села в полн.н в забрѣдн съ метохо. и правннами наже писана сътъ извѣстѣ ѳ всемъ. наже ѳ ннхъ въ врекн въ хрисовалѣ. н сн дѣтѣ сѣлѣ тѣмо вѣкврѣнн и повнно. въ замѣненне црѣн свнпужкон зговоромъ н дахомъ. за момково н за нвалн. понеже тако прилежно вн шконмъ црѣкамъ. нметн тако сна села бе[зѣ] съмвѣнна.

В диспозицията става дума за даряването на храма. Тъй като това вече е отразено в описа на имотите към хрисовула, Андреаш само резюмира дарението. Но на един въпрос той обръща особено внимание. Касае се за териториален спор между църквата „Св. Андрей“ и Сушичката църква. А последната не е коя да е, а манастирът „Св. Димитър“, завършен през 1377 г. от крал Марко – брата на Андреаш с големи почести²⁵. През 70-те години на XIV в. Марковият манастир е апотеоз на могъществото, добито от младата кралска фамилия на Мрнявчевичите. Само след няколко години тази обител трябва да дели влияние с друг манастир, издигнат недалеч, и то от представител на същата династия!

За изясняване на случая помага един аналогичен пример от първата половина на XIV в. Призренската епископия „Св. Богородица Левишка“ е особено любима епархия на сръбските крале Милутин и Стефан Дечански. Те я даряват със значителни имоти, между които има цяла крепост – отстоящия на 3 км от Призрен град Вишеград. Последният трябва да служи за привѣжнѣе светѣн црѣкн²⁶. Но ето, че внукът и синът на тези крале – Стефан Душан, след като се обявява за цар в 1346 г., решава да промени нещата. Непосредствено под Вишеград той изгражда манастира „Св. Архангели“, който е построен за негова „задужбина“ и мавзолей. Налагат се промени в даренията и те са отразени в царската грамота от 1347–1348 г.

Веднага след дългата аренда цар Стефан Душан разказва как е издигнал манастира на светите архангели Михаил и Гавраил. Диспозицията започва с кратко резюме на даренията и с главния подарък, за чисто даване е било необходимо да се събере цветът на висшите сръбски власти (зворъ): н еанко мн вѣстѣ възможнo приложнн н датн храмоч семоч скетомоч въ всакыхъ правннахъ ..... села н метохнн н каточннь влашкннхъ наже сочѣтѣ писана въ снмъ ... хрисовоуан царства мн. а с конмъ зворомъ съ вѣвмъ изнандосмо градъ горнн на пцанмъ бышеградъ оу хрисовоуан црѣковномъ епнскоупнне призрѣнъске. н зговоромъ всега зворд н расоужденннемъ замѣннхъ за градъ н за село повнальско н за село врѣвнчаны: дахъ

²⁵ О в ч а р о в, Н. Надписите на Марков манастир край Скопие и възходът на кралете Влъкашин и Марко през XIV в. – Старобългаристика, 1995, № 2, 102–106.

²⁶ Споменници..., т. 3, с. 267.

замѣноу епископни прѣрѣньскон ... село млауно и село мнлоуостн и село запльжанн...²⁷
Нататък следват още много дарения, но именно този пункт е най-важен в цялата грамота.

Както се вижда, двата случая си приличат по редица черти и дори по използваната фразеология. Цар Стефан Душан практически нарушава дарението на своите предци. Вероятно нещо подобно прави Андреаш, навлизайки с дарения в района на Марков манастир (разстоянието по права линия между двете обители е едва 12–13 км). Днес не може да се каже дали се е стигнало до открит конфликт на крал Марко с неговия брат. Във всеки случай е било необходимо споразумение и то е постигнато чрез размяната на селата. Актът е имал важно значение и по тази причина е бил отразен в надписа.

Д. Короборация. Тук короборацията е кратка, но много характерна за дарителските документи: въ втврѣженн..... Формулите на въсвѣке оутврѣженне извѣстно, въ втврѣженне и др. подобни варианти са основен елемент в заключителната част на хрисовулите²⁸. Тържественото утвърждаване на автентичността на документа заедно с датата и подписа оформят края на дарствените имоти.

Е. Дата. Вече говорихме за този елемент от надписа. Тук е важно да се отбележи, че той се намира точно на полагаемото се в един документ място – между короборацията и подписа.

Ж. Подпис. По-горе обяснихме нашите основания да отделим този участък от следващия го поменателен надпис за монаха Калест Кирил. Веднага след датата идва: н по благоволенню н матню ми андреаш. С разпадането на сръбското царство и появяването на редица независими господари подписите в края на документите губят предишната си многословност и пишчност. Често те са съвсем кратки и дават само най-необходимата информация²⁹. Грамоти на Андреаш не са запазени, но върху неговите монети се чете само „благоверен Андреаш“³⁰. В края на XIV в. вече са изчезнали строго определените формули и подписите добиват най-разнообразен вид. В този смисъл е напълно възможно появяването на фразата „и по благоволеннието и с милостта ми, Андреаш“.

Така се оформя сложното съдържание на надпис № 4 в църквата „Св. Андрей“. Това е комбинация от ктиторски текст, официален документ и поменателен надпис. Главното в него е официалният документ, разказващ за дарението и по-специално за извършената замяна със Сушичката църква. От всички необходими елементи там липсват аренгата и проклятийните формули, което е напълно обяснимо. В случая се касае не за дарствена грамота или опис на имотите (изрично отбелязани в надписи № 3 и 4), а за един вид съдебно решение, регламентиращо отношенията между двете църкви.

²⁷ Пак там, 349–350.

²⁸ Иванов, Й. Цит. съч., с. 593, 600; Славеева, Л., В. Мошин. Цит. съч., с. 138, 140.

²⁹ Например в грамотата си за скопския манастир „Св. Георги Бързи“ от 1377–1378 г. Вълк Бранкович отбелязва скромно след датата: † азъ равъ христову влъкъ. Вж. Споменици..., т. 1, с. 241. Що се отнася до тържествените формули, предшествувачи името, те също имат аналогия през XIV в. В короборацията на Милутиновата грамота от 1300 г. срещаме интересното: благоволеннемъ кралевьства ми ..... н мнлоуостноу кралевьства ми повелѣхъ въвнуоу записати оу христовуоу си. Вж. Споменици..., т. 1, с. 237.

³⁰ Мирковић, Л. Цит. съч., с. 35.

Ктиторската „шапка“ в двата надписа едновременно информира за строежа на храма и служи за прелюдия към същината на съответните документи. По наше мнение тя е съществувала и в самите писмени оригинали, запазени до днес. Що се отнася до добавения поменателен надпис за монаха Калест Кирил, той очевидно няма отношение към смисъла на документа.

* * *

Надписите от църквата „Св. Андрей“ носят значителна историческа информация. В наскоро излязлата статия разгледахме епиграфските паметници от храма „Св. Димитър“ до Скопие (същата Сушичка църква). Те показват възхода на младата кралска династия на Мрнявчевичите до 1377 г.³¹ Центробежните сили в разпадащата се сръбска държава и турското нашествие слагат край на краткотрайния подем. Надписите от „Св. Андрей“ вече представят залеза на Мрнявчевичите.

Епиграфските паметници от двете църкви хвърлят светлина върху наследствените отношения в династията. В централния надпис на „Св. Димитър“ крал Марко е наречен „първороден син“, което определя неговите права върху прилепския престол след смъртта на бащата Вълкашин в 1371 г. На надписите от 1389 г. Андреаш назовава себе си „втори син“ на Вълкашин и „кралевич“ (т. е. престолонаследник).

Двамата братя са отбелязани за пръв път заедно в една грамота на крал Вълкашин от 5.IV.1370 г.³² Тогава Марко все още е престолонаследник („млад крал“ или „кралевич“). В надписа от църквата „Св. Димитър“ той вече е крал, а веднага след него са означени другите трима братя – Андреаш, Димитър и Иваниш. Последователността ясно показва, че Андреаш заема мястото веднага след Марко. Това положение се узаконява от надписите в „Св. Андрей“, където Андреаш категорично се определя като престолонаследник.

Същевременно той държи на общата последователност в династията и почитателно към управляващия крал Марко се нарича „втори син“. Тази фраза решително поставя под съмнение една хипотеза, според която последните години от властта на Мрнявчевичите са оцветени от борбата за самостоятелност между представителите на династията. По това схващане кралица Елена управлявала независимо в Дебърско, а Андреаш – по долното течение на р. Треска³³.

Надпис № 4 от църквата „Св. Андрей“ показва, че в 1389 г. кралица Елена е вече замонашена под името Елисавета. Андреаш пък е престолонаследник на краля. Действително между толерираните от тях манастири възникват някои териториални проблеми. Същият надпис № 4 обаче свидетелствува, че противоречията са изгладени по мирен път. Ако Андреаш наистина е гледал към кралската титла, той едва ли би наричал себе си „кралевич“.

Развитието на събитията показва правотата на тази постановка. Най-малкият брат от династията – Иваниш, загива рано в битка с турците. След

³¹ Овчаров, Н. Цит. съч.

³² Мирковић, Л. Цит. съч., с. 35.

³³ Матанов, Х. Югозападните български земи през XIV в. С., 1986, 114–115.

смъртта на Марко при Ровине в 1395 г. Андреаш и Димитър са принудени да напуснат родината. Те отиват в Дубровник, където успяват да приберат 2/3 от сребърния депозит на баща си. Братята се установяват в Унгария при крал Сигизмунд. В 1399 г. Димитър пристига с дипломатическа мисия в Дубровник и е наречен твърде интересно: „брат и наследник“. А на 8.IV.1400 г. той е споменат от пратениците на дубровнишкия княз Хрвой: дмитъръ кралевникъ.

Явно по това време Димитър е посл престононаследническите функции, макар и в емиграция. Претенциите на последния Мрнявчевич се запазват още няколко години. В 1404 г. Андреаш вече е починал, а от Димитър са съхранени две важни писмени заповеди. Той нарича себе си „кралски кастелан на град Вилагош и комита на комитата Заранд“³⁴. Бившият престононаследник на Прилепското кралство се е превърнал в унгарски благородник.

Църквата „Св. Андрей“ е последният материален паметник на кратко и бурно управлявалата династия на Мрнявчевичите. Както манастирът „Св. Архангели“ при Призрен на цар Стефан Душан, така и обителта „Св. Димитър“ край Скопие на крал Марко вероятно е построена за „задужбина“ на Андреаш³⁵. Косовската битка от 1389 г. и последвалото нашествие на турците не позволяват на престононаследника да осъществи своите намерения.

Nikolay Ovčarov (Sofia, Bulgaria)

THE INSCRIPTIONS IN ST. ANDREW CHURCH NEAR SKOPIE AND THE DECLINE OF THE MRNJAVČEVIČI DYNASTY

(Summary)

This article is a continuation of the author's researches into the epigraphic material from Vardar Macedonia. In this case it is the question of the inscriptions of the Church of St. Andrew, built in 1389 by the second son of the late King Vălkašin, Andreaš. Two of them are commemorative inscriptions associated with the death of the direct founders of the shrine. Of much greater interest are the other two texts executed by order of the king's son Andreaš. The one is a special type of document (връвню or an inventory of property) which has preserved on the façades of the church a handwritten text that has disappeared. In it were given the boundaries of the property and villages owned by St. Andrew. The other inscription fixes a court decision concerning a land dispute with the other big monastery in the vicinity – that of the first son of Vălkašin, King Marko.

³⁴ Мирковић, Л. Цит. съч., с. 36–37.

³⁵ Овчаров, Н. История и археология на Вардарска Македония през XIV в. С., 1996 (под печат).